

JULIUS ŠALKAUSKAS¹

Vilnius ir Mokslų akademijos biblioteka 1945–1950 metais

Išpūdžiai atvykus į Vilnių 1940 ir 1945 m. Pirmą kartą aš ir mano tėvai Vilnių pamatėme 1940 m. rudenį, kai atvykome iš Mamos tėviškės Žemaitijoje. Tada Vilniaus mieste buvo daug sugriautų ir sudegusių namų. Dauguma gyventojų kalbėjo lenkiškai ar rusiškai. Lietuvių buvo nedaug. Švietimo komisaras Antanas Venclova neleido mano Tėvui dėstyti ne tik Universitete, bet ir vidurinėje mokykloje. Jį pakeitęs šiame poste Liudas Gira Mamai uždraudė dirbti bet kokį darbą valstybinėje įstaigoje. Taigi abu mano tėvai tapo visiškais bedarbiais, ir išgyvenome tik Tėvo vyresniojo brolio Kazio ir kitų giminių pagalbos dėka. Maždaug po pusmečio Mama buvo priimta nuolatiniam darbui į Vilniaus universiteto biblioteką, ir padėtis pasitaisė.

1941 m. vasarą Tėvo sveikata ėmė blogėti, ir jis panoro grįžti į Šiaulius, kur gyveno jo motina ir dvi seserys. Visas transportas buvo vokiečių kariuomenės rekvizuotas ir tik su dideliu vargu pavyko 1941 m. rudenį pasiekti Šiaulius. Tėvo sveikata sparčiai silpo. Jis mirė 1941 m. gruodžio 4 d.

Kai po Tėvo mirties 1945 m. rudenį grįžome iš Mažeikių į Vilnių, tada mieste daugiausiai buvo kalbama rusiškai. Kalbančiųjų lietuviškai šiek tiek padaugėjo. Materialinės sąlygos mieste buvo sunkios, ypač trūko maisto, gaunamo tik pagal korteles. Apsigyvenom vėl pas dėdę Kazį, tuose pat dviejuose kambariuose, kuriuose gyvenome su Tėvu 1940–1941 metais. Dėdė dirbo Mokslų akademijos bibliotekoje direktoriaus pavaduotoju ūkio reikalams ir juriskonsultu. Be to, jis dar buvo pakviestas dėstyti į VU Teisės fakultetą civilinės teisės. Juriskonsulto vietą jis užleido Jonui Noreikai („Generolui Vėtrai“, buvusiam Štuthofio koncentracijos lagerio kaliniui). J. Noreika buvo baigęs Karo mokyklą, o Universitete – teisę ir buvo vienas iš gabiausių studentų. Dėdė Kazys dėstė Vilniaus universitete ir dar vertėsi advokato praktika. Todėl iš pareigų MA bibliotekoje pasitraukė. Universiteto darbuotojai, ypač profesūra, buvo geriau aprūpinami maistu, nes turėjo kitokias korteles ir specialią krautuvę, kurioje pagal korteles visko buvo. Dėdė viskuo mus šelpė, nes be jo pagalbos būtume sunkiai išgyvenę.

¹ LMA Vrublevskių bibliotekos skaitytojas, fizikos mokslų daktaras Julius Šalkauskas – žymaus Lietuvos pedagogo, filosofijos mokslų daktaro Stasio Šalkauskio (1886–1941) ir Julijos Paltarokaitės-Šalkauskienės (1904–1994) sūnus – maloniai sutiko pasidalinti prisiminimais apie Mamą, kurį laiką dirbusią Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje (*red. pastaba*).

Mama pradeda dirbti Mokslų akademijos bibliotekoje². Mama iš dėdės sužinojo, kad MA bibliotekoje yra didelis Vrublevskiams priklausęs meno kūrinių rinkinys – niekieno neprižiūrimas. Jai buvo pasiūlyta kurti Meno skyrių ir turimus meno kūrinius sutvarkyti ir sukataloguoti. Šiam darbui ji ir buvo priimta MA bibliotekos direktoriaus Juozo Jurginio.

Bibliotekos meno rinkiniuose buvo daug tapybos darbų, keletas vertingų skulptūrų, puošiančių Bibliotekos vestibulį, ir nemažai meniškos masonų simbolikos. Matyt, dalis Vrublevskių giminės – ar net visi – buvo masonai. Mama, apžiūrėjusi visus Bibliotekos turimus meno kūrinius, suskirstė juos pagal autorius (jei jie buvo žinomi), pagal formatą, pagal turinį – tai, kas buvo vaizduojama, ir sudarė visų meno kūrinių katalogą. Gerus tapybos darbus iškabino ant tuščių paradinių laiptų sienų – tai labai papuošė įėjimą į Bibliotekos skaityklas. Deja, dabar jie visi yra nuimti ir jų likimas man nežinomas³.

Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Meno skyriaus darbuotoja Julija Šalkauskienė.
1947 m. Iš dr. Juliaus Šalkausko šeimos archyvo

Saugumo dėmesys Meno skyriui. Dirbti Mama turėjo atskirą kabinetą ilgojo koridoriaus, einančio lygiagrečiai su Žygimantų gatve, gale iš dešinės. Mama draugavo su bendradarbėmis Julija Lozoraityte-Vaicekauskiene (buvusio Lietuvos užsienio reikalų ministro seserimi) ir p. Žvirioniene, fizikos profesoriaus Antano Žvirono, suimto, nuteisto ir ilgam išvežto į lagerius Sibire, žmona. Be to, Mamą aplankydavo Jonas Noreika („Generolas Vėtra“), buvęs ministras Leonas Bistras, arkivyskupas Mečislovas Reinys ir kiti sovietinio režimo nepageidaujami ir vėliau areštuoti asmenys. Ilgainiui į tai buvo atkreiptas atitinkamų įstaigų dėmesys. Mama pastebėjo, kad, kai ją lankydavo kuris iš šių asmenų, už jos kabineto durų kažkas stovėdavo ir klausydavosi jų pokalbių. Gal tai buvo tokiai veiklai užverbuotas Bibliotekos darbuotojas? Kartą Mama, staiga atidariusi duris, vienam iš jų vos nesužeidė nosies. Dažnai už durų stovėdavo p. Baronas, kaip žinoma, buvęs kalvis, aišku – MGB-istas. Sutikęs mane, jis visuomet ištiesdavo pasisveikinti

2 Pasak prisiminimų autoriaus žmonos Ritonės Šalkauskienės, Julija Šalkauskienė bibliotekoje pradėjo dirbti 1945 m. pabaigoje ar 1946 m. pradžioje. Dirbo iki vėlyvo 1950 m. rudens (*red. pastaba*).

3 Dalis paveikslų ir kitų dailės kūrinių 6–7 deš. buvo perduota Lietuvos dailės ir Lietuvos istorijos ir etnografijos (dabar – Lietuvos nacionalinis) muziejams, nemaža jų dalis yra išlikusi LMA Vrublevskių bibliotekos fonduose (*red. pastaba*).

ranką ir teiraudavosi, kaip sekasi mokslas, kaip gyvename, ar nieko netrūksta ir t. t. Matyt, tikėjosi iš manęs sužinoti ką nors įdomaus. Bet aš žinojau, su kuo kalbu, ir į platesnius pokalbius nesileisdavau. Tais laikais sutikdavau ir atvirų provokatorių. Kažkoks man visai nematytas ir nepažįstamas asmuo prisistatydavo kaip senas mano draugas. Net prikaišiodavo, kaip aš jo neprisimenu. Pradėdavo kalbą, kaip rusai mus skriaudžia ir jaunimui reikėtų pagalvoti, kaip pasipriešinti. Aš nuo jo nususukdavau ir nieko neatsakinėdavau. Baigęs savo kalbas pasišalindavo, ko aš ir laukdavau.

Tampu MA bibliotekos skaitytoju. Mamą MA bibliotekoje dažnai lankydavau ir susipažinau su kai kuriais jos bendradarbiais. Mane domino Bibliotekos fondai, todėl prašiau, kad leistų ką nors įdomaus paskaityti. Man atnešė įrištus prof. Prano Dovydaičio redaguoto žurnalo „Kosmos“ metinius komplektus, kuriuos peržiūrėjęs labai susidomėjau. Paprašiau leisti juos paskaityti. Gaudavau vienerių metų komplektą su sąlyga jo niekur iš didžiosios skaityklos neišnešti. Kadangi durys į balkoną virš įėjimo į Biblioteką šiltuoju metų laiku visada buvo atdaros, tai aš dažniausiai išsinešęs ten kėdę gryname ore su dideliu susidomėjimu perskaičiau daugelį ten išspausdintų straipsnių. Ypač mane sudomino straipsniai iš astronomijos, fizikos ir geologijos bei meteorologijos. Nors neturėjau jokio išankstinio pasirengimo ir supratimo apie teorinius šių mokslų pagrindus, dauguma straipsnių buvo suprantami ir labai įdomūs. Fizikinio pobūdžio straipsnius dažniausiai rašė Povilas Brazdžiūnas, Antanas Puodžiukynas, o paskutiniaisiais Nepriklausomybės metais – ir Henrikas Horodničius. Populiariai buvo pristatomi naujaisi mokslų laimėjimai. Turbūt nuo tada prasidėjo mano susidomėjimas tiksliaisiais gamtos mokslais ir įsitikinimas, kad visi jie remiasi fizikos dėsniais. Galbūt todėl studijoms Universitete pasirinkau fizikos specialybę. Gimnazijoje fizika buvo dėstoma sausai bei formaliai ir neskatinio susidomėjimo. Taip tapau turbūt jauniausiu – penkiolikmečiu – MA bibliotekos skaitytoju, o dabar turbūt esu vienas iš seniausių (85-erių metų).

Spaudimas Mamai išeiti iš darbo MA bibliotekoje. Pirmuosius keletą metų Mama sėkmingai ir be jokių kliūčių dirbo. Sutvarkiusi meno kūrinų rinkinius, ji studijavo literatūrą apie juos, bandė išsiaiškinti žymesniųjų kūrinų autorystę, lygino pagal darbo stilių su kitais panašiais muziejuose esančiuose darbuose, kurių autoriai buvo žinomi. Radusi naujų meno kūrinų, juos aprašydavo ir įtraukdavo į suklasifikuotą MA bibliotekos meno kūrinų katalogą. Visi šie darbai jai buvo įdomūs ir ji juos su malonumu atlikdavo.

Bet kartą pas ją užėjusi Kadryų skyriaus viršininkė pasiūlė Mamai paduoti prašymą atleisti iš darbo MA bibliotekoje. Tas pasiūlymas buvo niekuo neargumentuotas. Mama parodė, kad viską, ką Meno skyrius privalo atlikti, atlieka laiku ir tvarkingai. Todėl prašymą rašyti atsisakė. Vėliau Mamą pradėjo tiesiogiai spausti ir prof. Juozas Žiugžda, tuo metu buvęs MA viceprezidentu. Šis jau tiesiai pareiškė, kad Mama, kaip buvusi prof. Stasio Šalkauskio žmona, yra netinkamų pažiūrų dirbti tarybinėje bibliotekoje. Jo spaudimui ji vėl priešinosi ir laikėsi iš paskutiniųjų. Tuo metu aš su dideliais sunkumais stojau į universitetą ir buvau priimtas, tik to meto rektoriui Jonui Bučiui mane energingai užtarus. Jei anketoje būtų tekę įrašyti, kad Mama yra bedarbė, tikriausiai būčiau buvęs nepriimtas. Mama iš MA bibliotekos išėjo, kai aš jau studijavau, nes ten jai susidarė nepakenčiama atmosfera.

Išėjus iš MA bibliotekos. Paskutiniai darbo metai MA bibliotekoje Mamai buvo sunkūs. Daugelis ją lankusių pažįstamų ir bendradarbių buvo areštuoti, o Jonas Noreika suimtas ir po metų 1947 m. vasario 26 specialioje kameroje sušaudytas ir užkastas dabartiniame Tuskulėnų parke. Dauguma asmenų, su kuriais jis palaikė artimus santykius, po jo arešto irgi buvo suimti.

Jo draugystė su mūsų šeima buvo akivaizdi ir niekam nebuvo paslaptis. Pas dėdę Kazį kabinete jis buvodavo ilgas valandas ir tardavosi dėl dešinėsios pakraipos laikinosios vyriausybės sudėties tada numatomo ir laukiamo karo atveju. Tuo pat metu su profesorium P. Juodele J. Noreika tarėsi dėl kandidatų iš kairiųjų. Suėmus J. Noreiką, prof. P. Juodelę tuoj pat areštavo. Dėdė ir Mama tikėjosi to paties. Mamos draugė ir bendradarbė MA bibliotekoje Julija Lozoraitytė-Vaicekauskienė, priklausiusi Vyriausiajam Lietuvos išlaisvinimo komitetui, buvo suimta ir nuteista ketveriems metams kalėjimo vien už tai, kad žinojo apie kreipimąsi į SNO dėl sovietinių represijų Lietuvoje, kurį jai buvo pasiūlę išversti į prancūzų kalbą. Dėl nepakankamo prancūzų kalbos mokėjimo versti ji atsisakė, bet vis vien buvo represuota.

Po smurtinės mirties Jonas Noreika buvo apkaltintas bendradarbiavęs su nacių okupantais ir prisidėjęs prie žydų šaudymo. Įdomu, kaip toks „palankus“ vokiečių okupaciniam režimui asmuo buvo įkalintas Štuthofio lageryje kartu su įtakingiausiais inteligentais ir kovotojais už Lietuvos laisvę. Per gilų sniegą ir didelį šaltį varomiems iš vokiečių konclagerio nusilpusiems Baliui Sruogai ir prof. Vladiui Jurgučiu jis gelbėjo gyvybes. Konclageryje ir vėliau Noreika laikėsi herojiškai. Atsisakė pasitraukti į Vakarus, kur jau buvo jo žmona ir duktė. Kadangi buvo prisiekęs Lietuvos karys, atsisakė duoti malonės prašymą, kuris gal būtų pakeitęs mirties bausmę lageriu. Tai toks buvo „žydšaudys“ Jonas Noreika. Jo garbės lenta ant MA bibliotekos pastato – tikrai savo vietoje, o reikalavimas ją nuimti – absurdiškas.

Suėmus Noreiką, Mama laukė arešto ir į darbą eidavo su *čėmodanėliu*, kuriame būdavo šiltų rūbų, kad kameroje nebūtų šalta. Laimei, nežiūrint artimų santykių su J. Noreika, represijos mūsų šeimos nepalietė. Ilgą laiką to negalėjau suprasti, bet kai sužinojau, kad dėdė Kazys padėjo žydams ir juos gelbėjo, o jų tuo metu nemaža buvo MGB vadovybėje, šį faktą jau galėjau suprasti.

Išėjusi iš MA bibliotekos, Mama jokio kito nuolatinio darbo negalėjo gauti. Mes gyvenome skurdžiai, ir tik atskiri pavieniai užsakymai ir dėdės Kazio parama bei mano dažniausiai padidinta stipendija leido kukliai išgyventi.

Vėliau, Mamai atnaujinus santykius su kolegomis dailininkais, atsirado galimybė dirbti etatine dailininke Dailės kombine. Ten dailininkai tapė propagandinius CK narių portretus. Mama šį darbą panaudojo savo tapybos technikai tobulinti. Kiekvieną darbą turėjo priimti kontrolinė dailininkų komisija. Joje buvo ir rimtų dailininkų, ir partijos atstovų. Komunistė Vyšniauskaitė Mamos darbuose visada ieškodavo priekabių, bet dailininkas Jonas Švažas ir kiti jo kolegos juos argumentuotai vertino teigiamai, kas dažniausiai nulemdavo palankų komisijos sprendimą. Dailės kombine Mama dirbo iki pensijos ir pati jautė, kad tapydama padarė nemažą pažangą. Būdama pensininkė, Mama jau laisvai pasirinkdavo temas. Daug tapė šeimos ir draugų portretų, taip pat nemaža paveikslų ir kompozicijų religine tematika bažnyčioms. Aktyviai tapė iki 88 metų ir džiaugėsi galimybe niekieno nevaržoma dirbti. Mirė eidama 91-uosius.

Įteikta 2016 m. lapkritį*

4 Parengus spaudai šią publikaciją mus pasiekė liūdna žinia: 2018 m. kovo 18 d., eidamas 87-uosius metus, šių atsiminimų autorius Julius Šalkauskas mirė.